

Eposumuz, bədii düşüncəmiz və etnopoetikamız

Mahmud Allahmanlı

filologiya elmləri doktoru, professor

Türk xalqlarının şifahi düşüncəsində mühüm bir hissəni dastanlar təşkil edir. Onun öyrənilməsi, tədqiqi istiqamətdə günümüzdə qədər xeyli işlər görülmüş və indi də görülməkdədir. On doqquzuncu yüzillikdən bu yana xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində lazımi qədər ləyaqətli işlər görülmüşdür. Düzdür, son dövrlərdə bu müqəddəs işə müəyyən haram əllər uzadılıb, özündən folklor düzəltmə işləri olub. Elə dastanlarımızın toplanması, nəşri və tədqiqində də bu cür hallar müşahidə olunur. Məsələn, “Koroğlu” dastanının son dövrlərdəki nəşrləri, ayrı-ayrı variantlarının ortaya çıxması və s. Bunlar heç bir yaxşılıqdan xəbər vermir. Hətta onu da əlavə edək ki, son dövrün bir sıra tədqiqatlarında xalqın bu möhtəşəm abidəsinin köklərinin Azərbaycandan kənarə axtarıları başlanıb. Buna rəvac vermək, ictimaiyyətə təqdim etmək özlüyündə daha qorxuludur. Bu, bir növ xalqın milli-mənəvi mədəniyyətinə atılan çirkablardır. Mənəvi dəyərlərin zədələnməsidir. Ancaq bizim nəzərimizdə bunlar keçici, ötəri bir hadisədir. Bildiyimiz bir məsələ var ki, o da folklorun ləyaqət və müqəddəslik faktı kimi yaddaşlarda daşınmasıdır.

Ləyaqət və müqəddəslik dedik, elə araşdırmaların mühüm bir qisminə bu hal özünü daha çox incəlikləri və tərəfləri ilə göstərir. Və bir-birindən maraqlı problemlərin qaldırılmasına, araşdırmaların ortaya çıxmasına gətirir. Eyni zamanda sonrakı tədqiqatlar üçün mövzu verir. Ədəbiyyatşünas alim K. Əliyevin “Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” (Bakı, Elm və təhsil, 2011) kitabı bu baxımdan daha çox maraq doğurur. Maraqlı və orijinal düşüncəni sərgiləyir. Adından da göründüyü kimi kitabda iki böyük dastanımız problem kimi təhlil olunur. Onlardan biri “Kitabi-Dədə Qorqud”, digəri “Koroğlu” dastanıdır.

Təkrar qeyd edək ki, bu dastanlarla bağlı kifayət qədər araşdırmalar aparılıb və indi də aparılmamışdır. Dilçilər dil tarixinin öyrənilməsi, etimologiyası və s. etnoqrafiya xalq məişətinin görünüşünü, etnoqrafik faktları, tarixçilər tarixi faktların hansı səviyyədə təqdimini, ədəbiyyatşünaslar bədii, poetika tərəflərini və s. öyrənməkdədirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” elm aləminə məlum olduğu gündən araşdırılır və elə möhtəşəm abidədir ki, yenə də araşdırmalara, yeni tədqiqatlara yol açır. Ona əl uzadanın heç birinin əli boşda qalmayıb. Ədəbiyyatşünas alimimiz K.Əliyevin də bu kitabı onun əlinin boşda qalmadığını, əksinə əlinə zər gəldiyinin təsdiqidir.

Prof.K.Əliyevin “Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” əsərində ilk öncə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı yeddi problem mövzu (“Etnopoetika məsələləri”, “Dəli Domrul” boyu təsadüf, yoxsa zərurət”, “Çoban oğlu Təpəgöz”, “Bayındır xanın nəvəsi Uruz”, “Dirsə xan oğlu Buğac”, “Oğuz elinin xanımları”, “Beyrəyin qanlı köynəyi”) təhlilini tapır. İlk öncə onu deyək ki, tədqiqatçı alim bu kitabla folklorşünaslığa özünün töhfəsini verib. Burada maraqlı cəhət müəllifin dastandakı hadisələrə orijinal, tamamilə fərqli və özünəməxsus prizmadan baxmasıdır. Düzdür, qaldırılan problemlərlə bağlı qorqudşünaslıqda kifayət qədər təhlillər aparılıb, mülahizələr söylənmişdi. Bu mülahizələr, mübahisələr sırasında diqqəti daha çox cəlb edən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında şeir məsələsi ilə bağlıdır. Bəzi tədqiqatçılar bu nümunələri, yəni şeir məsələsini qəbul etmir, onu qafiyəli nəsr kimi vurğulayırlar.

Etiraf edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında olduqca diqqəti cəlb edəcək qafiyəli nəsr faktları var. Bu mənada bu dastan əvəzsizdi, heç nə ilə müqayisə olunmaz. Di gəl, qafiyəli nəsr oradakı poeziya nümunələrinin olmasını kənarlaşdırmır. Bu, bir başqa istiqamətdir. Məsələnin mahiyyətinə vardiqdə də bu görünür. Etiraf edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları özündə çox gizlinləri qoruyub saxladığı kimi, poeziya məsələlərini də bir ədəbiyyat hadisəsi kimi günümüzdə çatdırıb. Yadıma hindlilərin dini kitabları düşür. Onlar kitab içində kitab kimi vurğulanır. Yəni qədim hindlilər tarixin keşməkeşlərini, ölüm-itimlərini nəzərə alaraq bütün olanlarını gələcəyə çatdırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmişlər. Bədii nümunələrin qorunub saxlanması, gələcək nəsle çatdırılması sahəsində də gərəkli işlər görmək məqsədində olmuşlar. Daha doğrusu, səmavi kitablarına bədii nümunələr, poeziya nümunələrini yerləşdirmək yolunu tutmuşlar. Düzdür, “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu bütün tərəfləri ilə belə də görünür. Ancaq məsələ oradakı şeir nümunələrinin olub-olmaması ilə bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qafiyəli nəsr məsələsinin bir tərəfidir. Bu haqda təkrar deyirik, kifayət qədər fikirlər söylənibdi. Məsələnin digər tərəfində şeir nümunələrinin ortaya qoyulması, aydınlaşması dayanır.

Prof. K. Əliyevin də məqaləsinin mahiyyətində bu dayanır. Tədqiqatçı alimimiz yazır: “Aydın məsələdir ki, bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir. Bununla bərabər bədii düşüncənin məzmun və ifadə planı aid olduğu etnosun təbiətindən kənar da deyil. Əslində, etnoestetika bədii düşüncə ilə etnosun təbiəti arasındakı əlaqə və təması öyrənən, bu əlaqə və təması xüsusiyyət və əlamətlərini öyrənən bir elm sahəsi kimi qavranılır”. Burada bədii düşüncənin birdən-birə doğulmaması və bədii nümunələrin birdən-birə yaranmaması məsələsi xüsusi olaraq vurğulanır.

Türk düşüncə tərzində bədii düşüncənin formalaşması və inkişaf tarixi həmişə öyrənilmə zərurətindədi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları poeziya müstəvisində bu tarixin daha qədimdəki qatlarına nəzər yetirmək anlamında əvəzsizdi. Müəllifin də şeir nümunələrinin mövcudluğunu məndən çıxış etməklə konkret faktlar əsasında göstərməsi bu istiqamətin müəyyənləşməsi sahəsində çox gərəkli görünür. Eposda mövcud şeir nümunələrinin ortaya çıxarılmasının gərəkliliyini vurğulayan K.Əliyev bir məsələni xüsusi qeyd edir: “Şübhəsiz, eposda da qoşa misralı şeir kifayət qədərdir. Lakin məsələ burasındadır ki, həmin nümunələr bizim indiyə qədər vərdişlə qəbul etmədiyimiz nəsr mətninin içində gizlənmişdir”. Bax, məsələ burasındadır, açılmalı, aydınlaşmalı da budur. Türk şeirinin inkişaf tarixini (həm özünə qədərki, həm də sonrakı dövr nəzərdə tutulur) öyrənmə baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” əvəzsizdi. Çünki dastan kifayət qədər diqqəti cəlb edəcək rəngarəng şeir nümunələri ilə bəzənib. Bu bəzənib onun nəsrini də poetikləşdirib. Ritmikliyin haradan gəlməsi isə bir başqa problemdir. Onun köklərinin araşdırılması isə kifayət qədər yozumlara, təhlillərə yol açır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı araşdırmalarda diqqəti cəlb edən problemlərdən biri tədqiqatçıların Dəli Domrulla bağlı müxtəlif mülahizələrdə görünmələridir. K.Əliyev də kitabında “Dəli Domrul” boyu təsadüf, yoxsa zərurət” adında bir bölmə verib. Və müəllif elə başlanğıc cümləsində bu suala özü də cavab verir və xüsusi olaraq vurğulayır ki, “Dədə Qorqud kitabı” süjet və kompozisiyası, struktur əlamətləri, bədii dil xüsusiyyətləri və nəhayət ideya siqləti ilə bitkin bir mədəniyyət hadisəsidir”. Bizim də nəzərimizdə dastan bütün müstəvilərdə bitkin mədəniyyət hadisəsidir. Ozanların dilindən yazıya alan şəxs özü də dastandan görünür ki, ozanlar qədər vergili, əvəzsiz istedadla malikmiş. Və tədqiqatçı alimimizin dediyi kimi, abidənin “yüz dəfə ölçülüb, bir dəfə biçilməsinə şübhə yeri qalmır” Bunu tam aydınlığı ilə görmək üçün dastandakı müqəddimə ilə bütün dastan boyu səpələnən hadisələri, hadisələrin gedişini və rəngarəngliyini, cümlə, söz və ifadələrin alt qatında gizlənənləri, bütünlükdə alt və üst qatdakı mahiyyəti izləmək lazımdı. Fikrimizcə, müqəddimə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının açarıdır. Dastana giriş, müəmmaların, qaranlıqların açılışı və müəyyənləşməsi oradan başlayır. Etiraf edək ki, bu dastan türkün düşüncə mərkəzidir.

“Dəli Domrul” boyu təsadüf, yoxsa zərurət”də qaldırılan problemlərdən biri “Dəli Domrul” boyunun tənhalığı nədən törəyir” məsələsidir. Dastan ənənəsində yüzə-yüz konkret zaman və məkan məsələsini qoymaq olmur. Türk dastan düşüncəsində bunun axıra qədər görünüşü də yoxdu. Bu olsa-olsa üzde belə görünə bilər. Burada hər bir yaranan dastan bir istiqamətdə konkret məkanla səciyyələnir, onun alt qatında bütünlükdə xalqın düşüncəsinin izləri əhatələnir. Ona görə də “Dəli Domrul” boyundakı hadisələrin fərqlilik tərəflərinin axtarışının açılışına tədqiqatçı alimimizin çıxması çox uğurludur. Dastan özlüyündə bədilik, tarixilik, məişət, etnoqrafik müstəvidə informasiya mənbəyidir. İllah da “Kitabi-Dədə Qorqud”. Və müəllifin “lakin fəhmlə, qeyri-iradi olaraq “Dəli Domrul” boyunu eposdan, “Dədə Qorqud” eposunu isə “Dəli Domrul” boyundan kənar təsəvvür etmək, sadəcə ağılsızlıqdır” qənaəti bütün müşküllərə cavabdır. Bunun isə açılışı yazıda (məqalədə) dastandan və boyun özündən gələn gizlinlərin üzə çıxarılması ilə təsdiqlənir. Biz də o qənaətdəyik ki, “Dəli Domrul” boyu “Dədə Qorqud” eposunun strukturundan-süjetindən, kompozisiyasından, poetika elementlərindən ayrılmaz və təcridolunmazdır. Hətta “Dəli Domrul” boyu olmasaydı, sözsüz ki, epos öz bitkinliyini, dərin məna siqlətini əzəmətini və monumentallığını xeyli itirmiş olardı”. Etiraf edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında hər bir boyun, hadisənin, təsvirin, obrazın öz yeri var.

Onlar bir inci kimi qeyri-adiliklə, ecazkarlıqla düzülüşdü. Bu dastan sözün, düşüncənin qüdrətinin, əvəzsizliyinin ifadəsi kimi yaranmışdı. İnsan aqlının möcüzəsinin faktıdır. Azərbaycan dilinin imkanlarını, zənginliyini, xalqın düşüncəsinin dərinliyini ifadə və yaşatmaq baxımından heç bir abidə bununla müqayisə oluna bilməz. Ona görə də buradakı hadisələrin, təsvirlərin, boyların hər birində gizlinləri, alt və üst qatda olan mahiyyəti açmaq, dərinliklərə baş vurmaq lazımdı. K.Əliyevin “Eposun poetikası: “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kitabında diqqəti cəlb edəcək problem mövzulardan biri “Çoban oğlu Təpəgöz” başlığı ilə verilən yazısıdır. Qeyd edək ki, dastan bəşər aləminə məlum olandan bəri “Basatın Təpəgözü öldürdü” boyla bağlı mülahizələr yürüdülməkdə, təhlillər aparılmadı. Bu təkcə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin deyil, bütünlükdə dünya folklorşünaslığının marağında olan problem mövzularındı. Elə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, folklorşünaslığında Təpəgözlə

bağlı çoxlu təhlillər aparılıb, müxtəlif fikirlər söylənilib. Ditsdən prof.K.Əliyevə qədər dastanla bağlı yazılanlara diqqət yetirsək görərik ki, daha çox “Basatın Təpəgözü öldürdü” boy araşdırmaların probleminə çevrilib.

Etiraf edək ki, həmin təhlillər də kifayət qədər mükəmməlliklə və nəzəri baxımdan öz dövrü və bu gün üçün yüksək səviyyədə aparılmışdı. K.Əliyev “Çoban oğlu Təpəgöz” məqaləsində dastançılıqla bağlı bir həqiqəti vurğulayır: “Qeyd etmək lazımdır ki, xalq təfəkkürünün və xalq istəyinin təcəssümü olan “Dədə Qorqud” eposu həm qəhrəmanlıq abidəsi, həm də tədqiqat obyektini kimi bütün dövrlərin eposudur. Çünki bu abidənin etnik tarixi, bədii-fəlsəfi gücü tükənməz və sonsuzdur”. Bu, yəni dastanın bütün dövrlərin eposu olması məsələsini dərk etmə onun açılışında, təhlilində başlıca və əsas olardı. Bunu dərk etmədən dastandakı hər hansı boyla, mövzu ilə, strukturla, motivlə bağlı mülahizələr aparmaq uğurlu nəticələr verə bilməz. Çünki dastançılıq ənənəsində dastanın bütün dövrləri əhatələməsi başlıca xətt kimi həmişə özünü göstərib.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında isə bunun görünüşü daha əhatəliliklə əksini tapır. Bu səbəbdən də dastanın etnik tarixi xalqın etnik tarixi qədər qədim, bədii-fəlsəfi gücü xalqın bədii fəlsəfi gücü qədər güclüdü. “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” və “Basatın Təpəgözü öldürdü” boy” işarələdiyi informasiya baxımından özündə həmin əski çağların düşüncəsini özündə ehtiva edir. Bu düşüncə eyni zamanda onun poetik dərkinə yol açır. Burada digər bir məsələ qəhrəmanlığı ilə Oğuz elində ad çıxaran igidlərin Təpəgözlə qarşılaşmada görünən acizliyidi. Dastana bunun gəlişi heç də təsadüfi səciyyə daşmır. Ozanlar maraqlı məsələ burasındadır ki, bu boyla nələri işarələmək, sabahlara gedişdə nələri çatdırmaq məqsədini güdmüşlər? K.Əliyev vurğulayır: “Mənzərə aydın olduğu qədər də faciəlidir: kafirlərə qalib gələn Təpəgözün əlində həlak olurlar.

Bəs onda xalq təfəkkürü belə bir bədheybət, idbar və qaniçən obrazı yaratmaqla nəyə işarə edir? Hətta nəzərə alsaq ki, həmişə qalib gələn igidlərin bu cür ardıcılıqla məğlub olması fikrinin özü belə dastan düşüncəsinə tamamilə yaddır, onda məsələ bir az da çətinləşir və ciddi sual yaranır: Bəs Təpəgöz nə üçün dastana daxil edilmişdir?” Məsələnin müəmması da elə burasındadır. Düşünmək gərəkdir ki, Təpəgözü başqası yox, məhz Basat öldürür. Hər ikisinin Oğuzla bağlantıları var. Oğuz qənim kəsilən bədheybətin (Təpəgözün) də Oğuz eli ilə bağlantıları var, onu cəzasına çatdıran Basatın da. Oğuz düşüncəsi birmənalı şəkildə qəbul etmək lazımdı ki, hansısa bir düşməni, peyda olan yağını cəzalandıracaq qəhrəmanı öz içində yetişdirir. Bu dastanda da belə görünür. Bütün bunlar son olaraq onu deməyə əsas verir ki, “Təpəgözün eposun poetikasında tutduğu yer və mövqe nə qədər möhkəmdir, daşdığı funksiya da çoxşaxəlidir. Təpəgöz həm öz düşmənçiliyi, həm də Basata məğlubiyyəti ilə Oğuz elinin gücünü əks etdirir. Çünki Təpəgözün simasında ən böyük düşmən, Basatın simasında isə Təpəgözü məğlub edən ən qüdrətli qəhrəman Oğuz elindən olandır”. Bu bütünlükdə dastan ənənəsi üçün səciyyəvi hadisədir. Və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da təkrarlanır. Yəni dastanlarda qəhrəmanın məğlubedilməzliyi əsas motiv kimi axıra qədər qorunur. Hadisələrin gedişində hər hansı bədheybətə, səpəmələrə, səpəmələrə baxmayaraq sondakı qələbə onundu.

Kitabda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı daha üç problem ətrafında da ədəbiyyatşünas alimimizin mülahizələrini, maraqlı qənaətlərini görürük. Bu “Dirse xan oğlu Buğac”, “Oğuz elinin xanımları”, “Beyrəyin qanlı köynəyi” məqalələrindəki aparılan təhlillərdir. Fikrimizcə, “Dirse xan oğlu Buğac” boyu özünün informasiya yükü, təsvirin özünəməxsusluğu, xarakterlərin və həyat hadisələrinin ifadəsi, məişət faktlarının zənginliyi baxımından daha çox araşdırmaların problem faktıdır və yəqin ki, hələ çox zamanlar bu belə də olacaq. Burada Oğuz cəmiyyətində övladsızlıq məsələsi, qadın sevgisi, qadına sevgi, cəmiyyətin özündəki nizamın fərdlərin kimliyindən, hansı səviyyədə dayanışından asılı olmayaraq sabitqədəmliyi məsələsi qoyulur və əksini tapır. Məhz prof. K.Əliyev bu boyla bağlı düşüncələrində bir məqamı xüsusi olaraq vurğulayır: “...Dədə Qorqud” eposu vahid mexanizm halında götürüldükdə boyların ayrı-ayrı təhlili ilə müqayisədə nəhəng və möhtəşəm görünür və əzəmətli ideyaların daşıyıcısına çevrilir”. Bu möhtəşəmlik dastanın elm aləminə məlum olduğu vaxtdan araşdırılmada, sirləri ilə ortaya qoyulma məqsədindədi. Elə “Dirse xan oğlu Buğac” boyu ilə bağlı kitabdakı təhlil də buna xidmət edir. Maraqlı məsələdir ki, hansı səbəbdən ozan-yazıçı bu boyu ilk yerə çıxarmışdı. Bu bir başqa araşdırmanın problem mövzusu. Bizim diqqətimizdə Bayındır xanın təşkil etdiyi məclisdə Dirse xanın yerinin yaratdığı problemdir. Bu isə Oğuz elində övladı olmayana münasibətin ifadəsidir. Dirse xanın “bəri gəlmiş, başım baxtı, evim taxtı” münasibəti ilə Xan qızının (həyat yoldaşının) “xan babamın göyü, qadın anamın sevgisi, göz açılan gördüyüm, könül verib sevdiiyim Dirse xan” düşüncəsi arasında böyük mətləblər, Oğuz elinin ailə nizamı, davamlılıq dərəcəsi aşağıdan yuxarıya qədər aydınlıqla cızılır.

Kitabda mühüm bir hissəni “Koroğlu” dastanı ilə bağlı araşdırmalar təşkil edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından sonra xalqımızın yaratdığı ən möhtəşəm abidə “Koroğlu” dastanıdır. İlk mətbuu məlumatdan (“Tiflis vərəqələri” (1830, № 68) bu günə qədər müxtəlif səviyyələrdə söz deyilmiş, bir-birindən fərqli qənaətlərlə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dastanın nəşri məsələlərində də fərqlilik və ziddiyyət doğuracaq məqamlar kifayət

qədərdir. Bu İ.Şopen, A. Xodzko, S.S.Penni, V.Xulufu, H.Əlizadə, M.H.Təhmasib, F.Fərhadov və son dövrün digər nəşrlərində bu və ya digər dərəcədə özünü göstərməkdədi. Onu da əlavə edək ki, “Koroğlu” dastanı bir dastan olaraq formalaşma dövrünü başa vurmayıb. Bu gün də onun ayrı-ayrı qolları toplanıb nəşrolunur. Məsələn, keçən əsrin səksəninci illərindən bu yana nəşr oolunan qollar buna nümunədir. Ancaq bir məsələni etiraf edək ki, “Koroğlu” dastanının nəşr və toplanmasında son dövrlər ciddi nöqsanlar nəzərə çarpmaqdadı. Bunların böyük bir hissəsi möhtəşəm abidəmizin adına layiq olmayan işlərdi. Dastanın süni qollarının düzəldilməsi, süni dırnaqarası toplanmaların aparılıb geniş ictimaiyyətə təqdimi və yaxud da arxivlərdən hansısa nəşrə layiq olmayan əlyazmanın çıxarılıb dastan adına nəşri və s. Bunlar yaxşı heç nədən xəbər vermir. Bunlar ya folklorşünaslıq səriştəsizliyindən, ya da xalqa yad olmadan irəli gəlir. Hətta tədqiqatlarda, aparılan araşdırmalarda da bu var. Bir məsələni qeyd edək ki, son dövr “Koroğlu” dastanı ilə bağlı araşdırmaların mühüm bir qisminə ad və başlıq Azərbaycan “Koroğlu”sudu.

İçində isə Azərbaycan “Koroğlu”sundan başqa hər nə desən var. Narahatçılıq yaradan budur ki, “Koroğlu”nun bir dastan kimi mahiyyətinin açılması Azərbaycandan başqa hər yerdə axtarılır. Və belə düşünürsən ki, “Koroğlu”nun ayağını Azərbaycandan üzmək tendensiyası var. Etiraf etmək lazımdır ki, “Koroğlu” dastanı Azərbaycan xalqının canı, qanı, bütünlükdə düşüncəsi ilə suvarıb yaratdığı bir dastandı. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonrakı möhtəşəm abidəsidir. Ədəbiyyatşünas alim K.Əliyevin “Koroğlu” dastanı ilə bağlı araşdırması bir başqa məsələdir. Son dövrün uğurları sırasında olan hadisədir. Tədqiqatçı alimimiz “Koroğlu” dastanı ilə bağlı mülahizələrini etnopoetika müstəvisində araşdırır. Müəllifin qənaətləri dörd problem yazıda (“Koroğlu dəlilərin dəlisi”, “Koroğlu” eposunda dəli aşiq”, “Bədii məkanın xarakteri”, “Fiziki gücün semantikasi”) ümumiləşdirilir. Bu yazılarda bir problem, özü də gərəklili olan problem vurğulanır. “Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının aparıcı xüsusiyyətlərindən biri də igidliyin və qəhrəmanlığın təntənəli şəkildə ifadəsidir. Qəhrəmanlıq dastanları yalnız xalqın təfəkkür tərzinin, düşüncə sisteminin və yaradıcılıq imkanlarının inikası deyil, həmçinin bundan daha artıq dərəcədə xalqın, etnosun fiziki gücünün nümayişidir. Həyatda görə bilmədiklərini, bəzən də görmək istədiklərini dastan, epos dili ilə nəql etmək keçmiş və gələcəyi bu gün ətrafında birləşdirmək deməkdir”. Burada onu da əlavə edək ki, bütün folklor nümunələrində keçmiş, bu gün və gələcəyə idealların, düşüncənin ötürülməsi var. Dastanlar da həmin sıradadır. Sadəcə olaraq bəzilərinə az və çox olması ilə fərqlənə bilər. Ancaq hamısı düşüncə tipi kimi eyni ideala xidmət edir. “Koroğlu” dastanı da epos ənənəsində məhz bunların ifadəçisi funksiyasını daşıyır.

“Koroğlu - dəlilərin dəlisi” məqaləsində konkret olaraq “dəliqanlılıq”, “dəlisovluq”, “dəli nəmə”, “dəli könül” bir problem kimi qoyulur və açılma məqsədi daşıyır. Göründüyü kimi, burada konkret olacaq bir problem və onun həlli məsələsi aydınlıqla görünür. Azərbaycan dastançılığında dəlinin semantikasi bütün tərəfləri ilə qəhrəmanlığa, igidliyə simvolizə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dəli Dondar, Dəli Domrul, Dəli Qarcar adlarındakı mahiyyət özlüyündə bir ənənə kimi sonrakı dastançılığa ötürülür və bütün tərəfləri ilə “Koroğlu” dastanında təkrarlanır. “Azərbaycan folklorunun həmişəyaşar abidələrindən biri olan “Koroğlu” eposunda 7777 dəlinin olması faktı toplum igidliyin mahiyyət və məzmununun rəmzidir. “Dədə Qorqud” eposundan başlayaraq və qulağımız eşidəndən bəri “dəli” anlayışının igid mənasında işlənməsi heç bir mübahisə doğurmur. Dəli Domrul, Dəli Dondar, Dəli Həsən və s.”. “Koroğlu” dastanında “dəli”nin semantikasi bütün çıpaqlığı ilə igidliyə, qəhrəmanlığa yüklənir. Bu bütünlükdə dastan boyu ayrı-ayrı qollarda özünün ifadəsini tapır. Məsələn, “Koroğlunun Bağdad səfəri” (buna “Durna teli” qolu da deyilir) qolunda “hoydu, dəlilərim, hoydu, yeriyin meydan üstünə” çağırışında və yaxud da yenə həmin qolda “nə edək, dəlilə, nə edək, düşmənin bağrın didək” sual-cavabında sırf Çənlibel qəhrəmanlarına və qəhrəmanlığına hesablanır.

Qəhrəmanlığın hələ başlanğıcında Alı kişinin oğlu Rövsənə bu yerlərdə Dəli Həsən adlı bir igid var, ondan ehtiyatlı ol deməsi də özlüyündə qəhrəmanlığı işarələyir. Və bu qəhrəmanlıq funksiyası dastanda təqdim olunan dəlilik anlamında elə ikinci qolda (“Koroğlu və Dəli Həsən” qolunda) tam aydınlığı ilə mahiyyətini ortaya qoyur. Prof.K.Əliyev də məhz konkret nümunələr əsasında (“mənəm bu yerlərdə bir dəli-dolu”, “mən dəlidən öyüd sizə”, “mənəm igidlərdə bir dəli-dolu”, görsün mən dəlinin indi gücünü” və s.) Koroğlu dəliliyinin, dəli-qanlılığının nələrə hesablandığını tam aydınlığı ilə təqdim edir. “Dəli nəmə”, “dəli könül” (“çoşdu, dəli könül, çoşdu”) də məhz həmin dastandakı dəliliyin bir komponenti kimi onun dərkinə, mahiyyətin ifadəsinə xidmət edir.

“Koroğlu” eposunda dəli aşiq” məqaləsində isə məsələnin digər bir tərəfi, Aşiq Cünunla bağlı olanlar əksini tapır. Dəli ozan adına möhtəşəm abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlirik. “Qazan bəy aydır:

-Mərə dəli Ozan! Dilə məndən nə dilərsən!

Çətirlə otaqmı dilərsən? Qul-qaravaşmı dilərsən?

Altun-axçamı dilərsən, verəyim - dedi” (“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, Gənclik, 1978, səh. 65). Bu “Baybura oğlu Bamsı Beyrək” boyundan verilən nümunədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Dəli ozan düşüncəsi bir xətt kimi keçir və qəhrəmanı işarələyir. Həmin ənənə özlüyündə bütün mahiyyəti ilə fərqliliklərə baxmayaraq “Koroğlu” dastanında təkrarlanır. Və “aşıqlığım bəsdə mənə” düşüncəsinə qədər gəlib çıxır. “Epos poetikasının əl mühüm elementləri də var ki, əsas qəhrəmanla deyil, digər obrazlar və digər struktur vahidləri ilə təmsil olunur. Belə obraz çeşidini aşiq və ozan surətlərində, saz və qopuz simvollarında kifayət qədər aydın görmək və təsəvvür etmək mümkündür. Bu məsələ yalnız ona görə deyildir ki, dastanlar aşiqlər tərəfindən söylənilir, yeni əsrlərə və yeni nəsillərə ötürülür, məhz ona görədir ki, dastan ritmi birbaşa aşiqdən və sazdan asılı olur. Beləliklə, aşiq və saz epos poetikasının özündə - strukturunda aparıcı vahidə və simvola çevrilir. “Koroğlu” eposundakı Aşiq Cünun məhz belə obrazlardandı”. Ozanlıqda da belədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində “qolça qopuz götürüb eldən-elə, bəydən-bəyə ozan gəzər, ər comərdin, ər nakəsin ozan bilər, iləyinizdə çalib aydan olzan olsun” qənaəti də ozan, qopuz təmsalında aşiqin sələfini işarəyir. Aşiq Cünun bütün tərəfləri ilə Koroğlu mühitində, koroğluxanlıqda aşiqliğin funksiya daşıyıcısına çevrilir. Çənlibelə gəlişi və bütünlükdə fəaliyyəti də bunu deməyə əsas verir.

Dastanda maraqlı məsələlərdən biri məkan məsələsidir. K.Əliyevin “Koroğlu” dastanı ilə bağlı araşdırmalarında bu problem “Bədii məkanın xarakteri” məqaləsində ümumiləşdirilir. Dastanın ilk qolunda, ata ilə oğul arasındakı söhbətdə bu bütün tərəfləri ilə aydın görünür. Tədqiqatçı alim də məkan məsələsində həmin nümunəni verir: “Getdilər, getdilər, bir uca dağın başına çatdılar. Alı kişi soruşdu:

-Oğlum, bura necə yerdir?

Rövşən dedi:

-Ata, bura hər tərəfi qayalıq, çənli, çiskinli bir dağ belidir.

...Alı kişi dedi:

-Oğul, mənim axtardığım yer buradır” (“Koroğlu” dastanı. Bakı, Nurlan, 2009, səh. 14-15).

“Koroğlunun İstanbul səfəri”ndə də Nigar xanımın “Koroğlu, Çənlibel budurmu” sualına Koroğlunun “Nigar, Çənlibel budu, bu” cavabında bütün tərəfləri ilə görünür. Tədqiqatçı alimimiz dastandakı məkan problemini təhlil edərək maraqlı bir qənaətlə fikirlərini ümumiləşdirir. “Koroğlu” eposunda məkan xarakteri üç mühüm məqamla təyin olunur: real məkan, ara məkan və ideal məkan. Real məkan paşaların hakim olduğu İstanbul, Ərzincan, Rus, Qars, Toqat və başqalarıdır. İdeal məkan isə heç vaxt dəyişmir. Bu, Çənlibeldir. Real məkan ilə ideal məkan arasında keçid xarakteri daşıyan bir ara məkan da mövcuddur ki, bu, konfliktin həlli məkanıdır” (səh. 148). Bütün bunlar dastanlarımızdan, epos düşüncəmizdən gələn informasiyalardı. Ədəbiyyatşünas alimimiz K.Əliyev də həmin informasiyalardan çıxış etməklə dastan düşüncəsində yaşayan ruhu açmağa çalışıb və sözün həqiqi mənasında buna nail olub. Son olaraq bir daha təkrarlayaq ki, ədəbiyyatşünas alimimiz bu tədqiqatı ilə folklorşünaslığımıza özünün layiqli töhfəsini verib.